

De gedachtenisprentjes van de Eerste Communie: beschrijving en interpretatie

H.A.J. Wegman

In 1955 heb ik bij gelegenheid van mijn priesterwijding een prentje laten drukken; in die dagen was dit gebruikelijk. Het was een foto uit de jaargang 1951 van *Dux* waarop een tafel, een broodplank en een ovaal, korrelig (boeren?)brood, waarvan een zestal sneden waren afgesneden, die in een verspringende rij op de tafel lagen (afb. 1). Onder de afbeelding stond de tekst afgedrukt uit 1 *Kor.* 10,16: "Is het brood, dat wij breken, geen deelgenootschap aan het lichaam van Christus?". De foto had me getroffen, omdat deze de Mis in een toen ongebruikelijk perspectief liet zien, in die van de gezamenlijke broodmaaltijd aan tafel. Toentertijd maakten we als student kennis met nieuwe visies op de Eucharistie¹ en daarom zocht ik voor mezelf een prent, die enigszins weergaf wat ik dacht en voelde met betrekking tot de viering van de Eucharistie.

Ik wil het niet hebben over priesterwijdingsprentjes, maar over die, die op de Eerste Communie betrekking hebben. De bewuste foto van het brood was een nieuwe verbeelding van de Eucharistie, die ik echter op de communieprentjes, die ik onderzocht, niet vond. Deze maken, zoals ik zal aantonen, deel uit van een stereotiepe serieproductie. Ik wil in het vervolg een beschrijving geven van de prentjes, die ik heb gezien: een kleine keuze uit vermoedelijk veel materiaal, dat ik nergens volledig verzameld heb aangetroffen. Vervolgens wil ik proberen de verbeelding van de communie in de context te plaatsen en te interpreteren.

Beschrijving

Ik heb voor deze bijdrage de collecties geraadpleegd van Rijksmuseum Het Catharijneconvent te Utrecht, Het Museum voor Religieuze Kunst te Uden, en van het Katholiek Documentatie Centrum (KDC) te Nijmegen².

Op grond van het materiaal dat ik onder ogen kreeg, heb ik de prentjes in perioden gegroepeerd; in die verschillende perioden zijn de motieven van de prentjes van elkaar te onderscheiden.

- *De oudste prentjes* zijn handgeschreven, zonder voorstelling: 1790 en 1803 (collectie Uden; zie ook *Het Hemels Prentenboek*, nr. 163).

- *De gedrukte prentjes, die te dateren zijn vanaf 1800 en tot 1850*, tonen de volgende voorstellingen: er staat in het midden van de prent een kelk (soms ook een ciborie), met daarboven de grote hostie of een lam, dat op een verzegeld boek ligt, met een kruis tussen de gekromde poot (afb. 2). De middenvoorstelling wordt aan de zijkanten aangevuld met korenaren en druiventakken (wijnstokken). Ook wordt een anker afgebeeld met een kruis (in gekruiste vorm) (afb. 3). Soms vindt men een monstrans met een schoof van korenaren en druiventakken eromheen. Of men beeldt, behalve de monstrans, ook een pelikaan af (links-

onder) en een adelaar op vuur (rechtsonder). Tenslotte is er een ciborie omgeven door engelen, met de tekst 'Ecce panis angelorum' (afb. 4).

De meeste van deze prentjes vond ik in de collectie van Het Catharijneconvent; *Het Hemels Prentenboek* bevat ze niet, terwijl ze qua stijl en bedoeling wel van de latere prentjes afwijken. De voorstelling is sober en gebruikt de grondsymbolen van de Eucharistie: aren en druiven voor het brood en de wijn, maar tegelijk wordt de geconsacreerde hostie centraal geplaatst en in verband gebracht met het offer van Christus. Dit wordt aanschouwelijk gemaakt door het lam. Het valt op, dat op deze prentjes nogal eens een verzoek staat om voor de pastoor, de geestelijke vader, te bidden. In 1829 staat er op een prentje: "Gedenk aan uwe eerste communie en bid voor uwen geestelijke vader" (zie ook *Het Hemels Prentenboek*, nr. 163).

- Na het midden van de negentiende eeuw veranderen de voorstellingen. Men kan dit vaststellen aan de hand van de prentjes in *Het Hemels Prentenboek*, nrs. 154-157, 158-159, 164-173, maar ook in de genoemde collecties. De prentjes zijn van merendeels Franse makelij (kostschoolprentjes genoemd), maar er zijn er ook uit Duitsland. Ze zijn zoet van opmaak. De afbeeldingen, die ik noteerde, zijn in willekeurige volgorde, de volgende: een gestigmatiseerde Christusfiguur met de ene hand op zijn hart en een kelk in de andere, onder de titel 'Souvenir' of ook: 'Gedachtenis der eerste H. Communie' (afb. 5). Een (neo-gotisch) altaar met kandelaars en canonborden en er voor een rij bruidjes. Een engel met een lelietak (afb. 6). Een kelk met een grote hostie omgeven door stralen, door druiventak en aar. Een kelk met hostie, een duif, aren, druiventrossen en lelies (afb. 7). Een Jezuskind met een duif, zittend op een wolk in de kelk. Een zoetige Jezus geeft de hostie aan bruidjes. Het kerstkind als priester gekleed met albe en stoel, met kelk en stralende hostie (het gaat hier om de communie buiten de mis: Jezus heeft geen kazuifel aan). Een altaar met een drietal grote cibories vol met hosties, die door Maria, omgeven door engeltjes, aan God worden opgedragen. Het Jezuskind boven een kelk met bloed, dat uit de doorstoken zijde van een lam stroomt; achter het kind een kruis; uit de zijde van het kind komen hosties (*Het Hemels Prentenboek*, nrs. 155 en 154). Een jongetje, op het altaar geklommen, klopt aan de poort van het tabernakel. De elevatie van een zeer grote hostie. Het Jezuskind stapt uit de kribbe en nadert een meisje (halfvolwassen, geknield), en wil het, staand op een wolkje, als het ware insluiten in zijn hart. Er zijn prentjes met een compositie van symbolen: bovenaan het kruis, daaronder de hostie, de kelk, het hart, het anker, en dit alles omgeven door engelen. Ik vond ingenieuze kapelletjes-prentjes, die kunnen worden geopend en uitgetrokken, zodat een heel tableau zichtbaar wordt: het Jezuskind, zittend op stro; het rechterzijpaneel ervan beeldt de kelk met hostie uit. De kinderen, die de communie ontvangen, zijn van oudere leeftijd: omstreeks twaalf tot veertien jaar: de meisjes gekleed als bruid, met brandende kaars (afb. 8), de jongens als bruidegom of bruidsjonker met een sjerp om de arm, beiden aangedaan en erg vroom. Op een prentje uit 1895 (collectie KDC) vond ik de tekst: '1e communie in het Seminarie Rolduc', hetgeen wijst op de leeftijd van twaalf jaar of ouder. Het viel me echter ook op

dat een voorstelling van het kind, dat voor het eerst de communie ontvangt, minder dan men zou verwachten, op de prentjes voorkomt. De plaatjes van omstreeks 1860 zijn vooral gericht op de communie en de betekenis ervan, namelijk de aanwezigheid van het Kind Jezus in de hostie en de kelk; enerzijds als geestelijk voedsel, anderzijds als degene die zijn bloed gegeven heeft.

Ik stel op grond van wat ik heb gezien vast, dat de prentjes eenzelfde stijl vertonen en weinig variatie laten zien.

- *Vanaf het begin van de twintigste eeuw.* 1910 is het verschijningsjaar van de bulle van Pius X *Quam singulari*, waardoor de Eerste Communie naar de leeftijd van zeven werd teruggebracht. Vanaf het begin van deze eeuw zien we de communieprentjes opnieuw, maar langzaam veranderen. Het decreet van Pius X was een ingrijpende verandering van de kerkelijke gewoonte, die pas langzaam doorwerkte in de lokale kerken en dit langzame proces is op de prentjes te zien. Pas vanaf 1920 laten de prentjes zien, dat de Eerste Communie de jonge kinderen betreft: op allerlei manieren wordt de aandacht gevestigd op de zevenjarigen, die in witte bruidsjurken (de meisjes) of in bruidsjonkerpakken (de jongens; ook wel in marinepakjes) worden getoond. Jezus omhelst een klein meisje. Er worden fotomontages gemaakt: de kinderen gefotografeerd bij een afbeelding van Christus, die de communie aanreikt (zie: *Het Hemels Prentenboek*, nrs. 183-186) (afb. 9). In later jaren worden deze fotoprentjes veelal vervangen door de foto van degene, die de Eerste Communie heeft ontvangen.

Wat betreft de afbeeldingen, die ik noteerde op prentjes van 1930 tot in de zestiger jaren, wijs ik achtereenvolgens op de motieven: het Jezuskind voorgesteld als priester (nu met kazuifel); de communicantjes worden vroom afgebeeld: gevouwen handen, gesloten ogen, terwijl engeltjes of engelbewaarders hen omringen, soms met muziekinstrumenten; de communiedwaal is een belangrijk symbool voor de schroom, die over het gebeuren van de Eerste Communie ligt (afb. 10). Ik zag een montagefoto uit 1945: een ingetogen jongen van zeven jaar, de handen onder de communiedwaal, geknield onder een raam, waarop de afbeelding van de Triniteit voorkomt: de Vader, het lam en de duif, en daaronder engelen in aanbidding voor de kelk. Of: engelen houden de communiedwaal vast, terwijl Christus, de paus (Pius X) of de priester de communie uitreikt aan de ernstige peuters (afb. 11). Engeltjes zijn trouwens in vele gestalten en heel dikwijls op de prentjes aanwezig. Ik vond een prentje uit de dertiger jaren, waarop een driehoek met daarin een mandorla in de vorm van een mantel met daarin het kind. De begeleidende tekst van To Hölscher luidt als volgt:

Als ik Jezus mag ontvangen
in de Hostie rond en wit
is het, of ik in zijn mantel
zacht en warm verscholen zit.

De prentjes dragen nu ook de naam van degenen, die ze heeft gemaakt: ik vond de naam van J. Spötl (duistere achtergrond, waaruit een lichtgevende figuur naar voren treedt) (afb. 12), van B. Hummel (pastores hadden het in de vijftiger jaren

nog over 'de Hummeltjes') (afb. 13), van J. Gouppy, van Helena Stegia en van Jeanne Hebbelynck. Een groot deel van de prentjes uit deze jaren gaat op deze ontwerpers terug, het merendeel ervan weer op J. Gouppy (afb. 14) en J. Hebbelynck (afb. 15), althans op het materiaal dat ik onder ogen kreeg. Beide ontwerpers hebben uitdrukkelijk de peuters, de kleine kinderen (van de eerste klas) op het oog. Het is vanzelfsprekend, dat er particuliere prentjes hebben bestaan, maar in de collecties die ik raadpleegde, vond ik ze niet: de collecties bevatten slechts serieproducten.

- *In de vijftiger jaren* treedt in de motieven geen verandering op, tenzij door de al genoemde foto-prentjes en door (die ik voor mezelf aanduidde met de term:) bucolische prentjes, waarvan ik het type in de periodes ervoor niet tegenkwam (afb. 16). Deze prentjes laten een bos zien of een boomgaard of een tuin, waarin engeltjes spelen of werken, dieren muziek maken onder directie van een engeltje; een processie in het bos met Jezus als kind voorop en in het midden, voor en achter hem engelen met kaarsen en een bel. Of: een kruiskapelletje langs de weg en een biddende engel; diezelfde ook bij een akker. De vormgeving van deze prentjes is geheel afgestemd op de kleine, die de Eerste Communie ontvangt.

- *In de zeventiger jaren* vond ik meer gestileerde prentjes naar ontwerpen van mij niet bekende namen als Jaklien (afb. 17) en Stuyven (afb. 18), of compositiefoto's uit Italië, die symbolisch van opzet zijn: een kelk, een missaal en de elevatie van de hostie. Een compositie van een kruis, een boek en een kandelaar en tenslotte een (vaag) kruis en op de voorgrond een schenkan en ovalen brood. Deze montages komen het dichtst bij de foto, die ik in het begin van mijn betoog vermeldde (afb. 1).

Zoals ik terloops al vaststelde, is in alle beschreven perioden de variatie gering; er zijn varianten, maar over het algemeen overheerst een zekere mate van stereotypie in wat wordt afgebeeld. De Eerste Communie mag een familiefest zijn geweest, het eigene ervan komt in de keuze van het prentje niet naar voren. De prentjes zijn een serieproduct en niet afgestemd op de persoonlijke smaak. Ik stel bovendien vast, dat de communicanten vanaf 1920 kleine kinderen zijn, dat de stijl van de prentjes (en van het gebeuren van de Eerste Communie) aan hun leeftijd en begripsvermogen wordt aangepast, dat Jezus op kindermaat wordt gesneden, en vooral dat de communicantjes stereotiep als bruidje en als bruidegom (of bruidsjonker) worden afgebeeld. Ik vermoed tenslotte, dat de zoetheid van de afbeeldingen een projectie is van de vertedering van de ouderen, die de Eerste Communie meemaken en daarin het verlies van hun eigen onschuld beleven.

Niet alleen de voorstellingen zijn in dit opzicht relevant, ook de teksten die ze begeleiden. Op niet weinige prentjes worden teksten afgedrukt, tot in onze dagen toe. Deze teksten zijn op dezelfde manier verkleind als de voorstellingen, aangepast aan de kleuter-communicanten. Ik bied hier een selectie van teksten:

- 1894: Ik blaak van 't hoogste zielgenot.
- 1895: Ik heb Hem gevonden
den schat van mijn minnen.
- 1901: O zoet geneugt! o meer dan aardsch genieten!
God zelf rust in mijn nietig kinderhart.
- 1935: Zoals de leliekelk wordt open gekust door de
milde zonnestrallen en in tere blankheid te bloeien
staat, zo ging je zieltje, Ansjie, vanmorgen open,
onder de zoete aanraking van Jezus' goddelijke mond,
die je de eerste liefdeskus kwam geven.
- 1939: To Hölscher: zie boven.
- 1944: Laat mij met Uw kindje spelen,
Maria, met Uw kindje klein.
Ik wil mijn speelgoed met Hem deelen
en Hij zal mijn Broertje zijn.
- 1950: Mijn hart is nu een tuintje.
Daar wandelt Jezus graag:
want witter dan de liebloem
is nu mijn ziel vandaag
en bij de zieltjes blank en rein
wil Jezus 't allerliefste zijn.

Ik citeer in dit verband ook het eerste deel van het aandoenlijke rijmsel uit *De Volksmissionaris* dat staat afgedrukt op een prentje uit 1886 (*Het Hemels Prentenboek*, nr. 159) (tweeregelig in plaats van vierregelig):

Een kleine blonde koorknaap, ontsteld en aangedaan,
Kwam uit de Mis des morgens Te huis bij moeder aan.

'Nooit moeder', sprak hij weenend met sidderend gebaar,
'Nooit dien ik Pater Petrus de Mis nog aan 't altaar'.

'Maar kindlief' sprak de moeder 'Zeg mij wat vreest ge dan?
Die goede Pater Petrus is zulk een heilig man.

Men zegt dat somtijds Englen in blinkend wit gewaad
Rondom den Pater zweven als hij aan 't altaar staat'.

'Ach Moe, gij moest eens weten', hernam 't met droeve stem,
'Eerst was hij braaf en heilig, ik hield zoveel van hem.

Maar hoor, wat ik van morgen met eigen oogen zag:
Ik zag een Schoon Klein Kindje, dat op het altaar lag.

En Pater Petrus lachte het Schoone Kindje toe,
En ook het Kindje lachte, zoo lief, zoo blij te moe.

Toen nam hij 't in zijn handen, en boog zich langzaam neer;
Hij bracht het aan zijn lippen, en 'k zag het kind niet meer.

Ik ben zoo bang geworden, och moeder, nu ik weet,
Hoe dat die Pater Petrus de kleine kindren eet.

Laat mij maar bij u blijven, want als ik hem nog dien,
Och moeder, 't is te vrezen, dan sterf ik ook misschien'.

In het laatste gedeelte van het gedicht weet de moeder de jonge misdienaar gerust te stellen! De kleine lieve Heer daalde uit liefde in 's Paters harte neer.

Als ik de gegevens van de afbeeldingen en van de teksten samenvat, dan is achtereenvolgens duidelijk,

- dat de Eerste Communie een heilig gebeuren is, waarvoor het kind rein moet zijn (bruidjes in witte gewaden) of een gebeuren, dat juist voor kinderen is bestemd, omdat zij rein zijn en zuiver;
- dat de communie het moment is dat Jezus lijfelijk aanwezig is, als kind, als priester, als vriend, als (om het zo te zeggen) hartedief;
- dat de communie een individueel gebeuren is, dat zich voltrekt tussen Jezus en het kind; of een groepsgebeuren, maar dan uitsluitend gericht op degenen, die voor het eerst ter communie gaan; van een kerkgemeenschap, inclusief de ouders en de familie, zien we op de plaatjes niets;
- dat er stereotiepe symbolen worden afgebeeld, die de communie be-tekenen: de kelk en de hostie zijn hierbij blijkbaar het meest belangrijk, getuige de getalssmatige omvang van deze symbolen;
- dat de communie een zelfstandige ritus is, los van de mis; immers op de prentjes is niets van deze rituele context te vinden. Dit is overigens voor die tijd niet ongewoon: de mis was van de priester, de communie (tenminste eenmaal per jaar en liefst frequenter) van de gelovigen;
- dat in de grote reeks gedachtenisprentjes per saldo inhoudelijk weinig ontwikkeling is aan te wijzen. De beleving van de communie is in die lange periode blijkbaar weinig veranderd. Misschien zijn de oudste prentjes, die uit het begin van de negentiende eeuw, nog het meest 'objectief' en leerstellig. Vanaf het midden van de negentiende eeuw tot in de zestiger jaren van de twintigste eeuw is het het zoete gebeuren tussen Jezus en het kind dat de aandacht trekt. Maar op alle prentjes, van 1800 tot 1960 is de tegenwoordigheid van Jezus in de communie de primaire belijdenis.

Een mogelijke interpretatie

Voor een mogelijke interpretatie van de gedachtenisprentjes van de Eerste Heilige Communie is het van groot gewicht te weten, hoe deze prentjes tot stand gekomen zijn. Er dienen zich mijns inziens drie mogelijkheden, drie opties, aan.

De eerste is deze: de prentjes zijn zonder enige inhoudelijke preoccupatie afgestemd op het religieuze gevoel van de gebruikers: de kinderen en hun ouders. Ze zijn als het ware de zichtbaarwording van die gevoelens. De ontwerpers ervan hebben een vrij nauwkeurig beeld gehad van wat er in de harten van de gelovigen in dit opzicht omging. Wat de inhoudelijke kant van de prentjes betreft, de theologie ervan, kan in deze eerste optie weinig meer worden gezegd, dan dat de communie, gezien de verspreiding van de plaatjes, blijkbaar op deze manier door de gelovigen werd beleefd. Of de prediking hierop van invloed is geweest is moeilijk vast te stellen.

De tweede optie is deze: op de plaatjes worden afbeeldingen gedrukt, die zijn ontworpen op basis van theologische concepten, die aan de ontwerpers werden aangereikt door de Kerk, door theologen en door pastores of / en door de geschriften over de Mis. Dan zou er wel een inhoudelijke preoccupatie in het geding kunnen zijn geweest: namelijk de zorg van de lokale Kerk, van de pastoor (in zijn verlengde: van de bisschop, van de theoloog) om op de plaatjes verantwoorde inhoudelijke informatie te geven over de aard van de communie. Dan is de vraag in hoeverre deze informatie via de prentjes de gelovigen heeft bereikt en door hen is aanvaard, cq. verwerkt. Het massale gebruik van de prentjes wijst niet perse op de receptie ervan door de gelovigen; het is zeer wel mogelijk, dat de clerus het gebruik van de prentjes heeft gestimuleerd om de juiste leer over de communie ingang te doen vinden. Van de andere kant: zullen plaatselijke pastors, waarvan niet weinigen op het platteland werkzaam waren, zoveel diepzinniger over de communie hebben gedacht dan hun gelovigen? Zullen zij niet evenzeer zijn geraakt door de religieuze emotie, die uit de prentjes spreekt?

Misschien is er nog een derde optie: de pastors hebben de prentjes uitgereikt als een middel om de kinderen aan de Kerk en aan hun parochie te binden. Een cadeautje schept verplichtingen van de kant van de ontvangers! De missionarissen wisten de inboorlingen toch ook met kralen en plaatjes te binden. De plaatjes zouden dan niet meer zeggen dan het cadeau in het maatschappelijk verkeer, en weinig informatie bieden over vroomheid en / of theologie, die erin gelegen is.

Om tot een keuze uit de drie opties te kunnen komen, heb ik geprobeerd een typologie van de prentjes te maken. Deze loopt het gevaar de werkelijkheid te vertekenen, maar ik heb deze graad van abstractie nodig om tot een verantwoorde keuze te kunnen komen.

De oudste serie (1800-1850) wordt gekenmerkt door soberheid, misschien zelfs door somberheid. Zij bevat onuitgesproken deze boodschap: men moet zonder schuld zijn om te kunnen communiceren in het heilige mysterie van Christus, die als geofferd lam aanwezig is. Het tragische is echter, dat om deze reden bijna niemand frequent kan communiceren. De frequente communie is een groot goed, maar feitelijk voor de meeste gelovigen onbereikbaar vanwege de menselijke zondigheid. Gelukkig kan hierop voor de kinderen een uitzondering worden gemaakt: zij zijn in de staat van onschuld op het moment van hun Eerste Communie, zij zijn engelachtig.

De tweede serie (1850-1920) wordt gekenmerkt door een zekere mate van zoetheid en sentimentaliteit, ons aangereikt vanuit de Franse kleinkerkelijke 'dévotion sucrée', waarin van goddelijke liefde wordt gekwijnend, verteerd en gesmolten, ook door de peuters bij de eerste heilige communie. Het lijkt erop, dat de zoetheid van François de Sales³ een overdosis van honing heeft gekregen in deze mode-vroomheid, zoals Rogier deze typeert⁴. Het twaalfjarige meisje, dat voor het eerst in haar leven communiceert, is de geliefde bruid van Jezus, samen beleven zij de romantiek van de communie.

De derde serie (1920-1960) wordt gekenmerkt door de inmiddels gegroeide vanzelfsprekendheid van de (kleine) kindercommunie. De Eerste Communie is het feest van de kleine kinderen, dat jaarlijks door de burgerkerk wordt georganiseerd. De verkleining van het gebeuren van de Eerste Communie is verkinderlijking geworden (als ik een dergelijk neologisme mag gebruiken). De pastoor, de katechete, de onderwijzer: zij zijn, ten bate van de ouders, in de weer om de kinderen op het hoge feest van de onschuld voor te bereiden. Op het suprême moment is daar het Jezuskind, die met de kleinen het feest van de onschuld viert.

Deze typering is echter onvolledig, als er niet ook wordt opgemerkt, dat de drie series communieprentjes samen worden gedragen door een en dezelfde visie op wat de communie is. Vanaf 1800 tot 1960 is de inhoud van de gebeurtenis onveranderd gebleven: in de communie namelijk ontmoet degene, die communiceert, op lijfelijke manier, en toch zo onlijfelijk mogelijk, hier op deze schuldige en zondige wereld het hemelse Jezuskind. Dit is het feest van de onschuld: dat in het profane-zondige-menselijke-lichamelijke bestaan de onschuldige, rein gewassen ziel van de communicant in reëel contact komt met de hemel. De hostie is het lichaam van de hemelse Christus, het kind Jezus, op het altaar geboren, maar deze hostie werkt onlijfelijk: in de ziel, en wordt ook zo onlijfelijk mogelijk tot zich genomen door de communicant: op de tong ontvangen, met de werkhanden onder de reine dwaal, met reine lippen, in bruiloftskleed, niet door tanden vermalen maar genuttigd. Het was de pastores er veel aan gelegen de kinderen duidelijk te maken, dat zij de hostie niet moesten eten, niet aanraken, maar geestelijk moesten ontvangen. In het communie-vocabulaire werd niet gesproken over het nemen van de hostie, maar uitsluitend over het ontvangen ervan. Men ontving Christus, die zich verwaardigde tot de communicant te komen. Aan al deze voorwaarden wordt welhaast op ideale manier voldaan door onschuldige kinderen, die nog niet 'bevuild zijn door het leven'.

Enerzijds beschreef ik de drie mogelijkheden om tot een verklaring van de achtergrond en de herkomst van de prentjes te komen, met in mijn achterhoofd de vraagstelling, die ons bezighoudt: de verbeelding van vroomheid. Anderzijds is er mijn poging tot typering van de plaatjes in de verschillende perioden en de daaronder liggende identieke theologische overtuiging. Als ik deze twee nu verbind, wat zouden we daaruit dan mogen besluiten? Mijn eerste hypothese is